

મારી જાત સાથેનો સંબંધ

આપણે સૌ સંબંધોમાં જીવીએ છીએ અને છેવટે, બધા જ સંબંધો તોડીને એકલા જ વિદાય થઈએ છીએ. ‘એકલા જ આવ્યા હતા અને એકલા જ જવાના’ એ વાતની મને ખબર તો છે, પરંતુ મારા સમગ્ર જીવન દરમિયાન, મારી આજુબાજુ હું અનેક સંબંધોનું સંકુલ ઊભું કરું છું. અને પછી એ બધા સંબંધોના આટાપાટામાં અટવાયા કરું છું. મારી આજુબાજુના બધા સાથે વહેવાર અને વેપાર કરવામાં મારું આખું જીવન પૂરું થઈ જાય છે. સમગ્ર જીવન દરમિયાન ઊભા કરેલા અને નિભાવાયેલા બધા જ સંબંધો છેવટે તો નિરર્થક જ સાબિત થાય છે!

મારા બધા જ સંબંધોમાં, વહેવારમાં, વેપારમાં હું જ કેન્દ્રમાં રહું છું. ‘અપને લિયે જ્યે તો ક્યા જીએ’ એ ગીતની કડી મને વાગોળવી કે સાંભળવી ગમે તો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં, હકીકતમાં તો મારું જીવન હું મારા માટે જ જીવું છું. મારા લાભ, મારા ફાયદા, મારો આનંદ, મારો સંતોષ હંમેશાં કેન્દ્રમાં રહે છે.

મારા બધા જ સંબંધોની ફલશ્રુતિ, નિષ્કર્ષ ખરેખર તો હું મારી જાત સાથે કેવી રીતે જીવું છું, મારો, મારી જાત સાથેનો સંબંધ કેવો છે એના પર આધારિત છે. માણસ એક સંકુલ પ્રાણી છે. જગતના બધા જ જીવંત અસ્તિત્વમાં માણસ સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી છે એના કરતાં માણસ વધારે સંકુલ, કોમ્પ્લિકેટેડ છે એમ કહેવું વધારે વાજબી લાગે છે. માણસ સંકુલ છે એ અર્થમાં હું પણ એટલો જ સંકુલ છું. સરળતા, સંતોષ, સહૃદયતા વગેરે શબ્દો આદર્શ તરીકે ગમે એવા છે, પરંતુ હું મારી આજુબાજુના સાથે ન તો સરળ રહી શકું છું, ન તો સહૃદયી બની શકું છું. સંતુષ્ટ રહેવાની વાત તો એનાથીયે આગળની વાત છે!

‘હું કોણ છું?’ એ વિષય પર પુસ્તકો લખાયાં છે. અહીં એ વિશે સૈદ્ધાંતિક કે પછી દાર્શનિક વાત કરવાનો ઇરાદો નથી. અહીં મારો ઇરાદો મને, મારી જાતને, મારી આજુબાજુનાં બધાંના સંદર્ભમાં, મને સમજવાનો ઇરાદો છે. ‘હું કોણ છું’ અને ‘હું જે કંઈ છું તે કેમ કરું છું’ તે સમજવાનો ઇરાદો છે.

નાનું બાળક એક શક્તિનો પુંજ લઈને જ માત્ર જન્મે છે. એને જન્મતાંની સાથે જ નામ મળે છે એ પણ કોઈકના દ્વારા એને અપાયેલી બાબત છે. ત્યાર પછી

તો અનેક ટપલા ટપલી દ્વારા એક વ્યક્તિ તરીકે એનું અસ્તિત્વ ખડું થાય છે. એ આખી પ્રક્રિયામાંથી એની પોતાની છાપ અને એની ઇચ્છાઓ, મહેચ્છાઓ, અપેક્ષાઓ, આકાંક્ષાઓ ઊભી થાય છે. એના અનુભવો, એનું શિક્ષણ, એની તાલીમ, એના માનવજીવનની દિશા અને દોડ નક્કી કરે છે. અને બસ, ત્યાર પછી એ સંકુલ માણસ એના એ સમગ્ર માનવજીવન દરમિયાન બસ દોડ્યા જ કરે છે!

મારે અપેક્ષાઓ છે.

મારે ઇચ્છાઓ છે.

મારે જવાબદારીઓ છે.

મારે ચોક્કસ ધ્યેયો છે.

સવારથી સાંજ સુધી મારી એ ઇચ્છાઓ, એ અપેક્ષાઓ એ જવાબદારીઓ, એ ધ્યેયો મને જાતજાતની અને ભાતભાતની પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત રાખે છે. મારી ચિંતાઓ, મારા ભય, મારી ઉત્તેજનાઓ એ બધું મારા રોજબરોજના વ્યવહારનું ભાથું બને છે.

મને રોષ છે.

મને આક્રોશ છે.

મને દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા છે.

મને લોભ અને લાલચ છે.

હું સતત મારી જાતના એ પોટલામાં ભરેલું આ બધું લઈને ફર્યા કરું છું. મારી શોધ તો છે કે, મને સુખ, શાંતિ અને આનંદ મળે, પરંતુ કમનસીબે એમ થતું નથી.

મને વસવસો છે.

મને બળાપો છે.

મને ફરિયાદો છે.

મારા એ વસવસા, મારા એ બળાપા અને મારી એ ફરિયાદો, એ બધું મને મારી આજુબાજુનાં બધાં માટે છે. આમ કરું ત્યારે હું મારી જાતને એ બધામાંથી મુક્ત રાખું છું! કેવું કહેવાય?

મારા આ માનવજીવનમાંથી મારે શું જોઈએ છે એ હું જ નક્કી કરું છું.

ક્યારેક હક્કો અને ક્યારેક જવાબદારીઓનાં બહાનાં આગળ ધરીને હું મારી જાતને નિર્દોષ અને નિષ્પાપ સાબિત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન તો કરું છું, પરંતુ મારા અંતરાત્માને તો ખબર છે કે એ વાત સાચી નથી.

‘હું તમને ઓળખું છું’ એવો ભારપૂર્વક દાવો કરું છું. ‘હું મહાશ્વણી છું.’ એવો મને ભ્રમ છે. મારી સમૃદ્ધિ અને શિક્ષણ આગળ ધરીને હું એ વાતને સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરું છું, પરંતુ હકીકતમાં તો હું મને જ ઓળખતો નથી!

મારું ધ્યાન હંમેશાં બહાર જ રહે છે. હું બધાને જાણવાનો, ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. અને પછી, તમને જાણીને, ઓળખીને મને આનંદ પણ થાય છે, પરંતુ હું ક્યારેય મને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. તમને જાણવાનું સહેલું છે. ‘હા, પેલા મગનભાઈ સુરતવાળા. ‘તેમને હું સારી રીતે ઓળખું’ એમ ફટાક દઈને કહી દઉં છું, પરંતુ ત્યારે હું એ ભૂલી જાઉં છું કે જો હું મને જ ના ઓળખી શક્યો હોઉં તો હું એ મગનભાઈને કેવી રીતે ઓળખી શકું?

મારી જાતને ઓળખવાનું અઘરું છે અને એટલે હું બીજાઓને ઓળખવા પર વધારે ધ્યાન આપું છું. જો હું મારી જાતને ઓળખી શકું તો હું સવારથી સાંજ સુધી જે કરું છું કે એ મારા વર્તન અને વ્યવહારને સમજી શકું, પરંતુ એ બધું કરવાની ફરસદ જ કોને છે? ચાલો, એક સમારંભમાં, નાટકમાં, પિકનિકમાં, સંમેલનમાં આંટો મારી આવીએ. અને ઘણા બધાને મળી લઈએ એટલે કે જાણે મારું કામ પૂરું થઈ ગયું! અને આમને આમ પાસપોર્ટની અવધિ પૂરી થઈ જાય છે અને મને જાણ્યા, ઓળખ્યા વગર જ મારું આ જીવન પૂરું થઈ જાય છે! બધા જ સંબંધો અધૂરા મૂકીને હું અડીથી ચાલ્યો જાઉં છું!

હું ખરેખર તો મારી જાતથી જ ભાગી રહ્યો છું. મારી જાતે, એકલા, એકાંતમાં, નિરાંતની પળોમાં ક્યારેય પાંચ મિનિટેય બેસી શકતો નથી. મારી જાત સાથે વાતચીત કરી શકતો નથી. મને એકલવાયાપણું પજવે છે. મને અંધારું પજવે છે. મને નીરવ શાંતિ અશાંત કરે છે. અને એટલે જ મારે હંમેશાં ટોળાઓની જરૂર પડે છે. અને એટલે જ મારે હંમેશાં સમારંભોની, પિકનિકની, સંમેલનની, મેળાવડાઓની કે પછી ભાતભાતની સંસ્થાઓની જરૂર પડે છે. હું ક્યારેય ‘એકલો’ રહી શકતો નથી!

શા માટે હું મારી જાતથી હંમેશાં ભાગ્યા કરું છું? કેમ હું મારી જાત સાથે બેસી શકતો નથી? નિરાંતે બેસીને ક્યારેય મારી જાતને કેમ પૂછી શકતો નથી કે ‘હે ભલા માણસ, આ બધું શું કામ કરી રહ્યો છું?’ અને એ સવાલ પૂછ્યા પછી,

અંદરથી આવતા એ અવાજને, અંતરાત્માના અવાજને, મારા એ સાચા અસ્તિત્વને કેમ સાંભળી શકતો નથી? અને આવો પ્રયત્ન પણ ક્યારેય કેમ કરતો નથી?

આત્માને માયાનાં આવરણો વળગ્યાં છે એવું શાસ્ત્રો કહે છે. એ શાસ્ત્રોનું કથન જાણવું એ સારી બાબત છે, પરંતુ એ માયાનાં આવરણો અને એ આવરણોમાં મારી જાતની સંડોવણી વિશે મને ક્યારેય જાણવાની જિજ્ઞાસા કે આતુરતા કેમ થતી નથી? બધા જ સંબંધો કામચલાઉ છે એ જાણ્યા પછી પણ હું દરરોજ નવા સંબંધોમાં કેમ મારી જાતને ગૂંચવ્યા કરું છું? સારો બાપ બની શકતો નથી. સારો પતિ બની શક્યો નથી. સારો મિત્ર બની શકતો નથી. અને છતાં, એક નવી સંસ્થાનો પ્રમુખ કે મંત્રી બનવાની મારી એ ઘેલછાને રોકી શકતો નથી! આમ કરવાની પાછળ કઈ માયા, કયાં બંધનો જવાબદાર છે? આ મારા ઋણાનુબંધના કારણે, મારા પૂર્વજન્મનાં કર્મોના કારણે થાય છે કે પછી મારી કોઈ અણજાણ, અતૃપ્ત ઈચ્છાના કારણે?

આજુબાજુ, ચારેય બાજુ એવું દેખાય છે કે જાણે માણસ એની જાતને જાણ્યા, ઓળખ્યા સિવાય જ, ન જાણવાનું ઘણું બધું જાણીને, ન કરવાનું ઘણું બધું કરીને અહીંથી વિદાય થઈ જાય છે.

મને સારા માણસો ગમે છે. મને રામાયણ અને મહાભારત ગમે છે. મને ગાંધીજી અને સરદારની પ્રશંસા કરવાનું ગમે છે, પરંતુ મારાથી સારા માણસ બની શકાતું નથી. મારાથી સાચું બોલી શકાતું નથી. કરું છું બધું રાવણના જેવું અને આશા રાખું છું કે મારી પત્ની સીતા બની રહે. હું રામ બની શકતો નથી. હું ક્યારેય રામ બનવાનો પ્રયત્ન સુધ્ધાં કરતો નથી!

મને લોકોની વાતો કરવાનું ગમે છે. મને લોકોની ટીકા કરવાનું ગમે છે. મને જગત વિશે ફરિયાદો કરવાનું કોઠે પડી ગયું છે, પરંતુ મને, મારામાં કોઈ અવગુણ દેખાતો નથી, હું મારી જાતને, જાણે કે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ માન્યા કરું છું. અને તમે મારી ટીકા કરો, મારા અવગુણ તરફ આંગળી ચીંધો તો મને એ જરાયે સહન થતું નથી! મને, તમને એ કહેવાનું બહુ ગળ્યું લાગે છે કે 'બીજાના ગુણ જોવા. પોતાના અવગુણ જોવા.' પરંતુ મારો વ્યવહાર તો કંઈક જુદો જ છે.

'મન ચંગા તો કથરોટ મેં ગંગા.' મન ચોખ્ખું નથી તો એ માનસરોવરની જાત્રા નિરર્થક છે.!

મારું સમગ્ર જીવન મને કેન્દ્રમાં રાખીને જ જિવાય છે. અને આ બાબત

નિરાંતે સમજવા જેવી છે. હું જે કંઈ કરું છું એ મારી કોઈક ઈચ્છા, એષણા, અપેક્ષાના કારણે જ થાય છે. સારું કે નરસું એ મારી સમજ, અને મારા અર્થઘટનના કારણે જ થાય છે. અને હું જે કંઈ કરું છું, સારું કે ખરાબ, એની મને તો ખબર જ છે!

બધા જ સંબંધોની શરૂઆત મારા, મારી જાત સાથેના સંબંધથી થાય છે. જો હું મને જ પ્રેમ કરતો નથી તો હું બીજા કોઈને પ્રેમ કરી શકું નહીં. હા, દલીલ તરીકે પ્રેમનું, ફરજનું, જવાબદારીનું નામ આપી શકાય, પરંતુ એ હંમેશાં સાચું હોતું નથી. ખૂબ મહેનત કરીને સમજવી પડે એવી આ વાત છે. જો હું સંતુષ્ટ નથી તો હું કોઈને કશું આપી શકતો નથી. જો હું જ મારી જાતને અધૂરો અને અધરાયો સમજું છું તો હું હંમેશાં વધારે મેળવવાની અને ભેગું કરવાની ભાંજગડમાં રચ્યોપચ્યો રહું છું. જો હું મજબૂત પાયા પર ઊભો નથી, અડગ આત્મવિશ્વાસ મારામાં નથી તો હું સતત બિચારો અને ડરપોક રહું છું. જો મને મારી જાતની સાચી કિંમત, ઊંચી કિંમત ખબર છે તો હું સાવ સામાન્ય, છીછરા ફાયદા માટે મારી જાતને વેચતો નથી. જો મારું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ અને મજબૂત છે તો હું જૂઠું બોલતો નથી કે ખોટું કરતો નથી!

જીવન સરળ છે. જીવન સંકુલ નથી. જગત સારું જ છે. જગત ખરાબ છે જ નહીં. હું સંકુલ છું. હું જ મારા એ દુર્ગુણો અને મારા એ દુર્વ્યવહારોથી ચિંતિત અને ભયભીત છું. અને એટલે જ હું અશાંત અને અધરાયો છું. મેં મારી જાતે જ જગતને અધરું અને અજંપાવાળું બનાવ્યું છે. બાવળિયાના ઝાડની એ વાત યાદ કરું. બાવળિયા પર ચઢી જાઉં અને પછી ફરિયાદ કરું કે કાંટા વાગે છે! સવારથી સાંજ સુધી દોડ્યા કરું અને પછી ફરિયાદ કરું કે ટાઈમ જ મળતો નથી, કે પછી બહુ ટેન્શન રહે છે!

‘હાઉ મચ ઈઝ ટુ મચ?’ કેટલું પૂરતું કહેવાય? સૂવા માટે છ ફૂટની જ માત્ર જગ્યા જોઈએ, અને બાર બેડરૂમનું મકાન બાંધું છું. એની નિભામણી કરવામાં પછી મારી ઊંઘ ઊડી જાય છે! સમજું. નિરાંતે સમજું. મોટું મકાન થાય. વાહવાહ થાય. મૂડીરોકાણ થાય. લાંબા ગાળાનું સારું રોકાણ થાય, પરંતુ મૂળ, મહત્ત્વની વાત ભુલાઈ જાય કે એ મકાન, એ મોટું મકાન પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક તો બને છે, પરંતુ હૂંફાળી લાગણીઓ અનુભવવાની જગ્યા એવું ‘ઘર’ બની શકતું નથી. આનંદ અને સુખની લાગણી મળવાને બદલે અનિદ્રાનો રોગ અને ઊંઘની ગોળીઓનું પરિણામ બને છે! વિચારવા જેવું છે ને?